

BİLGƏ XAQAŇ ABİDƏSİNƏ RÜTBƏ, TİTUL VƏ VƏZİFƏ ADLARI

Hər hansı bir dilin zənginliyi ilk növbədə onun lüğət tərkibinin zənginliyi əsasında müəyyən edilir. Qədim türk yazısı abidələrində məlum olur ki, həmin dövrdə türk cəmiyyəti xeyli inkişaf etmişdi. Qədim türklər dünyanı ən güclü dövlətlərini yaratmış, qonşu dövlətlərə müharibələr aparmış və dövlətlərinin ərazilərini qonşu torpaqlar hesabına xeyli genişləndirmişlər. Türklər Bizans, İran və Çin dövlətlərini daim qorxu altında saxlayırdılar. Hərbi sistemin inkişafı ilə bağlı olaraq, rütbə və vəzifə adlarını ifadə edən yeni sözlər yaranırdı. Bu rütbə, titullar və vəzifə bildirən sözlərin tədqiqi yalnız dil tarixi üçün deyil, qədim türklərin mədəniyyəti və dövlətin idarəetmə strukturunu öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bilgə xaqan abidəsində işlənən rütbə, titullar və vəzifə adlarını nəzərdən keçirək.

Bəg (bəy)- Bəgləri yəmə, bodunu yəmə təz ermiş [9, 332]. – Bəyləri də, xalqı da düz imiş [9, 341]. Bəg sözü abidənin dilində bəyimi yeddi dəfə işlənib. Qədim türk dövlətində bəglər türk boylarının, tayfalarının başında duran şəxslər idilər. Onlar dövlət idarəsində xaqanın xalq arasında bir növ körpü rolunu oynayırdılar. Bu vəzifə irsi idi və atadan oğula keçirdi. Bəg titulu almanlardakı baron, ingilislərdəki lord, fransızlardakı qraf titullarına uyğun gəlir. “Divani- lüğət it türk”də bəg sözünün bəyl, evli kişi, ər mənalı göstərilir [3, IV, 80]. Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra da bu söz öz varlığını qoruyub saxlanmışdır. XI əsrdə Qaraxanlılar dövlətində yüksək rütbəli məmurlar bu adı daşıyırdılar. “Qutadğu- bilik” əsərində bəg sözü hökmdar mənasında işlənir. Bəylər eyni zamanda bilgili və dünyəgörümlü şəxslər olmalı idilər. Əsərdə Yusif Xas Hacibin bəg və bilgi sözlərinin eyni kökdən olması haqqında fikri bu baxımdan diqqətli cəlb edir. Bir neçə əsr əvvəl Azərbaycan ərazisində də bəylər fəaliyyət göstərmiş, onlar bir və ya bir neçə kəndin sahibi olurdular. Əgər müharibə baş verərsə, onlar öz tabeliyində olan kəndlilərdən dəstə təşkil edərdi və ona başçılıq edərdilər. Bəylər Azərbaycan Rusiyaya birləşdirilməsindən əvvəl mülki və hərbi hakimiyyətə malik idilər. Bəg sözü XV əsrin ortalarında etibarən öz qüdrətini itirməyə başlayır. Başda sultan titulu olmaqla, digər yüksək rütbələr sıralanarkən ona o qədər də yer verilmir. Hətta XV əsrin əvvəllərində Çələbi Sultan Məhəmməd qəbirində sonra kitabələrdə bəg sözünə çox az rast gəlinir.

Kağan (xaqan)- Bilgə kağan ermiş, alp kağan ermiş [9, 332]. – Müdrik xaqanlar imiş, igid (alp) xaqanlar imiş [9, 341]. Kağan sözü abidənin dilində əlli üç dəfə işlənib. İslamın qəbulundan əvvəl qurulan türk dövlətlərində hökmdar kağan titulu daşıyırdı. Çin mənbələrində “K-o- han” şəklində transkripsiya edilən bu sözün türk mənşəli olmadığı göstərilir. Belə ki, K. Shirator bu sözün ilk dəfə juan- juanlar, yəni avarlar tərəfindən istifadə olunduğunu, buna qarşılıq olaraq Q. Ramsted bu sözün Çin mənşəli, W. Bang isə soğd mənşəli olduğunu qeyd edir. Pelliot, Bartold, Olbricht isə bu sözün juan- juanlardan türklərə keçdiyini göstərirlər. Tənn tərəfindən hakimiyyətə gətirilən türk kağanı bütün insanların hökmdarı və idarəedicisidir. Bu düşüncə tərzini Göytürk yazılarında da öz əksini tapırıq. Onlar kağanın tanrı tərəfindən göndərildiyini və qeyri- adi gücə, qüdrətə malik olduğunu qəbul edirdilər. Hətta Çingiz xanın oğulları da kağan titulu daşıyırdılar. İlk dəfə ərəb müəlliflərinin Türk. Monqol. Çin hökmdarları üçün istifadə etdikləri xaqan titulu isə kağanın əsəbləşmiş şəklidir və İslam dininin türklər və moŇqollar tərəfindən qəbul edilməsindən sonra onlar arasında yayılmışdır. Azərbaycanda Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı da xaqan adlanırdı.

Katun (xatun)- Türk bodun yök bolmazun tıyn, bodun bolçun tıyn kañım İltəris kağanı, ögim İlbiləg katunıg teñri töpəsində tutub yığarıñ körtürü erinç [9, 333]. – Türk xalqı tıyn (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı. anam İlbiləg xatunu tann töpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü [9, 342]. Katun sözü abidənin dilində iki dəfə işlənib. Bu söz ilk dəfə Göytürk xaqanlığının qurucusu olan Bunun xaqanın arvadının titulu olaraq işlədilmişdir. Orxon yazılarında, Uyğur mətnlərində, “Divani- lüğət it türk”də də bu sözlə rast gəlinir. Bu söz dövlət idarəsində hüquq sahibi olan qadın anlarını ifadə edir. Katun titulu xüsusi bir mərasimlə verilir və bu titulu daşıyan qadın saraydakı digər qadınlardan hər baxımdan üstün sayılırdı. Gələcək xaqanlar da onun oğulları arasından seçilirdi. “Divani- lüğət it türk”də katun sözünün Əfrasiyabın bütün qız nəvələrinə verilən ad olduğu qeyd olunur [3, I, 407]. Dilimizdəki qadın sözü öz mənasına görə katun sözündən törəmişdir.

Səñün (səñün)- Maña Listün Tay səñün başadı bis yüz ərən kəlti [9, 338]. – Məñə Listün Tay səñün başda olmaqla beş yüz ərən (ən cəsür) gəldi [9, 348]. Bu söz abidənin dilində dörd dəfə işlənib. Səñün sözü Çin dilindən götürülmüşdür. “general” deməkdir. Çordan kiçik hərbi rütbədir. Bu rütbənin daşıyanın şəxsin neçə nəfərlik qoşuna rəhbərlik etdiyini müəyyən etməyə köməklik təmin edir. Çünki abidələrin bəzilərində səñün böyük bir orduya rəhbərlik edərsə, bəzilərində isə onun kiçik bir hərbi hissəyə rəhbərlik etdiyi göstərilir.

Tigin (şahzadə)- İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü, yitü kazğantım [9, 335]. – Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalısaraq (ölərək, yətərək) qazandı [9, 344]. Tigin sözü abidənin dilində altı dəfə işlənib. Göytürk xaqanlığı dövründə Aşina soyuna mənsub olan şahzadələrə verilən ünvanı addır. Hökmdar ailəsi üzvlərinə, yəni hökmdarın oğullarına tigin deyilirdi. Tarixi sənədlərdən məlum olur ki, tiginlər qoşunları ilə bir ərazinin idarəsinə təyin edildikdə yabğuş və ya şad titulu alırdılar. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün “kölə” mənası göstərilir. Rəngi gülməz kimi saf olan kölələrə kümüş tigin, igid köləyə alp tigin, uğurlu köləyə kutluq tigin deyilirdi qeyd olunub. Bu atam kölələrdən Əfrasiyab oğullarına kəcməsinə səbəb isə onların atalarını uca tutması, özlərini kiçik göstərmək üçün atalarına müraciət edərkən “sizin qulunuz belə etdi, sizin qulunuz elə etdi” deməkdir [3, I, 411]. Sonralar bu söz xaqan ailəsi övladlarına verilən ada çevrildi. Tigin titulları Qaraxanlılar, Qəznəvilər və Sə-

cuqlarda da rast gəlinir. Orta əsrlərdə isə bu söz öz mənasını dəyişərək “igid, cəsərelti” mənalını ifadə etməyə başlayır.

Şad – Tört yigirmi yaşumka tarduş bodun üzə şad olurtım [9, 334]. – On dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum [9, 343]. Şad sözü abidənin dilində doqquz dəfə işlənib. Tarixi mənbələrdən əldə edilən məlumatlara əsasən, xaqan ailəsi üzvləri, yəni xaqanın oğulları, qardaşları, qardaşı oğulları şad adlanırdı. Şadlar başçılıq etdikləri qoşunları ilə təyin olunduqları ərazilərin idarəetməsinə həyata keçirirdilər. Onlar Türk xaqanlığında ölkənin qərb hissəsini idarə edirdilər. Xaqan vəfat etdikdən sonra şad taxt- taca sahib olurdu. Göytürk xaqanlığında şadlar dövlətin idarəetmə sxemində xaqan və yabğudan sonra gələcək üçüncü sırada yer alırdılar. Lakin ikinci Göytürk dövlətində xaqandan sonra gələcək ikinci sırada yer alırdılar. Göytürklər dövründə tölis və tarduş şadları daha çox seçilirdi. Onlar qoşunun sağ və sol qanadlarına başçılıq edirdilər. Sağ və sol qanadlarda olan bütün tudun, çor, səñün və yüzbaşılar şadlara tabe idilər. Şadların tabeliyində iki, üç və hətta beş tümən qoşun ola bilərdi. Kapağan xaqanın hakimiyyəti dövründə taradşların şadı Bilgə xaqanın tabeliyində iki tümən qoşun olduğu məlumdur. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün Göytürk və Uyğur xaqanlığlarında istifadə olunduğu və yüksək hərbi- idarəedicilik titulu ifadə etdiyi göstərilir [11, 519].

Yabğuş- Kağanın, yabğuşın, şadın anta öltürüm, ilin anta altım [9, 335]. – Xaqanını, yabğuşunu, şadını orada öldürdüm, elini (dövlətini) onda aldım [9, 346]. Yabğuş sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Asiya Hünlülərindən Böyük Səlcuqlara qədər türk dövlət idarəçiliyində istifadə olunan tituldur. Göytürk dövlət idarəçiliyində bu söz yüksək vəzifə bildirirdi. Dövlətin qurucu Bunun xaqanın atası Tu- wu bu adın Çin dilində olan şəklidir “Ta shih- hu”, yəni “Böyük yabğuş” adı ilə tanınmışdır. Xaqandan sonra gələn, imperiya ərazisinin bir hissəsini idarə edən və hökmdar ailəsinə mənsub olan şəxs yabğuş adlanırdı. Uyğur dövlətində də bu titula çox rast gəlinir. Belə ki, dövlətin qurucusu olan Qutluq Bilgə Kül xaqanın əvvəllər yabğuş titulu daşması haqqında məlumatlar vardır. Bu sözün geniş istifadə olunduğu türk tayfalarından biri də karluqlardır. Karluq bəyləri çulğan, köl- ərkin, sağun titulu daşıyırdı. başbuğları isə yabğuş adlanırdı. X əsrdə Oğuz bəylərində hökmdar yabğuş adlanırdı. İbn Fazlan Oğuz türklərinin hökmdarlarına yabğuş deyərək müraciət etdiyini və Oğuzların başına keçən hər kəsin bu titulu daşdığını yazır [5]. Müasir terminologiyada bu titullar prezident vəzifəsinə uyğun gəlir.

Çor- Kül çor başlayu, ulayu şad apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tarkan... [9, 338].- Kül çor başda olmaqla, ardınca gələn şad- apıt bəylər, öndəki tölis bəylər, apa tarkan... [9, 349]. Çor sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Çin mənbələrində bu sözün Göytürklərdə ən yüksək hərbi rütbəni ifadə etdiyi göstərilir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu titulu daşıyan şəxslər xaqanın bəy arasında aralıq mövqə tuturlar. Çor titulu eltəbər və ərkinin daha yüksək vəzifə ifadə edir. Bu titulu daşıyan şəxslər orduya və boylara rəhbərlik, əlçilik kimi vəzifələri yerinə yetirirdilər. Müasir hərbi terminologiyada bu titulu “marşal” rütbəsinə uyğun gəlir. Bu söz öz sonrakı inkişafında əvvəlki mənasını itirərək “dost, yoldaş” mənası ifadə etmişdir. “Divani- lüğət it türk”də çor sözünün iki mənası göstərilir. Birinci mənası ədvət yeri bitişik qadın, vadina, ikinci mənası isə oğuzcada sarmaşlıq bitkisidir [1, 75]. Çor sözü dilimizdə “xəstəlik” mənası ifadə edir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu sözün qədim türk dilindəki çor hərbi rütbəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tutuk- Tabğaç On tutuk bes tümən sü kəlti [9, 335].-Tabğaçlı Onç tutuk əlli minlik qoşuna gəldi [9, 345]. Tutuk sözü abidənin dilində iki dəfə işlənib. Prof. Ə. Rəcəbli bu sözün işğal edilmiş ərazilərin canişinlərindən verilən rütbə və ya titulu olduğunu göstərir. Tutuklar xaqanlıqda müəyyən inzibati ərazinin hakimi idilər və onlar xaqana tabe olurdular. N. Xudiyev də tutukların xırda əraziləri idarə edən şəxslər olduqlarını qeyd edir. Bu titulu daşıyan şəxsin hansı hərbi rütbədə olması o qədər də əhəmiyyət daşıyırdı. Burada əsas məsələ onların xaqana nə dərəcədə sadiq olmaları idi. Bu sözün müasir dilimizdəki qarşılığı valı, canişin sözləridir. Prof. Dr. Tuncer Gülensoyan “Türkiyə türkcəsindəki türkçə sözcüklərin köken bilgisi sözlüğü” kitabında tutuk sözünün bir neçə mənası qeyd edilir: 1. Axıcı, rahat, rəvan danışıq bilməyən; 2. Dürğun, utancaq, çəkinən; 3. Əmək qabiliyyətini itirmiş; 4. Qısqılmış, tutulmuş, kəsik. “Derleme sözlüğü”ndə isə bu sözün utancaq, gəlin duvağı, vəzifə sahibi kimi mənalı göstərilir [7, 938].

İrkin- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulayu buyuruq... iç buyuruq bəg İrkin başlayu buyuruq bunça amıt bəglər kañım kağanıka ertənü... [9, 338] - ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (boylar)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruqlar- bunça indiki bəylər atam xaqana adətətimiz... [9, 349]. İrkin sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Bu titulu daşıyan şəxslər dövlətin idarəetmə sxemində xaqandan sonra bəylərdən isə əvvəl gəlirdilər. “Divani- lüğət it türk”də bir yerə yığılmış, toplanmış hər şeyə irkin deyilirdi qeyd olunub. M. Kaşğarı bu titulu karluqlar arasında da mövcud olduğunu qeyd edib. Bu sözün ilham alaraq karluq boyunun böyüklərinə də “köl ərkin” deyilirdi ki, bunun da mənası “ağlı gəl kimi dolmuş, toplanmış” deməkdir [3, I, 170]. Bu ifadə isə bizim nağıllarımızda işlənən “dəryaca ağıl, kamalı olan” ifadəsinə ekvivalentdir. Digər mənası isə günlərlə davam edən, uzunmüddətli deməkdir: irkin yağmur- günlərlə yağan yağış. “Qədim türk lüğəti”ndə də bu sözün həm titullar, həm də bir neçə gün ərzində dayanmadan yağan yağış və yığmaq kimi mənalı göstərilir [11, 212]. Oğuz yabqu dövlətində irkin yabqudan sonra ikinci dərəcəli şəxs idi. İrkin yabqunun müşaviri, vəzir hesab edilirdi və yabqunun adından əmrlər vermək hüququna sahib idi.

Eltəbər- Uyğur eltəbər yüzçə ərən ilğərü tə (zip bardı)... [9, 338]- Uyğur eltəbər yüzçə döyüşçü ilə şorçu qaçib getdi [9,347]. Eltəbər sözü abidənin dilində iki dəfə işlənib. Göytürk dövründən başlayaraq istifadə olunan rütbələrdən biridir. Dövlətin idarəetmə sxemində yabğuş, şad və tiginin sonra, tudundan isə əvvəl gələn rütbədir. Bu vəzifə irsi idi. Atadan oğula keçə bildiyi kimi, böyük qardaşdan da kiçik qardaşa keçə bilərdi. Əsasən tayfa başçıları bu titulu daşıyırdılar. Bir xalqın başında iki eltəbərin olması da mümkündür. Bilgə xaqan abidəsində verilmiş “iki

²³ Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, II kurs magistrantı

eltəbarlik budun- iki eltəbarlı xalq" ifadəsi fikrimizi təsdiq edir. Görünür, burada iki tayfanın ittifaqından söhbət gedir. Çin mənbələrində Göytürklərdə xaqan ailəsi üzvlərinin eltəbər adı daşması və həm də orduya rəhbərlik etməsi ilə bağlı məlumatlara rast gəlinir.

Tudun- Biriyə karluk bodun tapa süle tip Tudun Yamtaŋ itım [9, 337]- Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək- deyib Tudun Yamtaŋ göndərdim [9, 347]. Tudun sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Çin mənbələrində verilən məlumatlara əsasən, bu adı daşıyan şəxslər hökmdar ailəsinə mənsub deyildilər. Onlar dövlətdə vergi və gömrük işlərinə nəzarət edirdilər. Avropa avarlarında isə bu adı daşıyan şəxslərin həm şəhərlərin qorunması, həm də maliyyə işlərinə nəzarət vəzifəsi var idi. Tudunlar kiçik qoşun hissələrinə rəhbərlik edirdilər. Bu titulların müasir hərbi terminologiyada polkovnik rütbəsinə uyğun gəlir. "Divani- lüğət it türk"də tudhun şəklində işlənən bu sözün kəndin tanınmış, böyüyük, mübaşir, mirab, mənbədən içməli su paylayan adam kimi mənalara göstərilir.

Boyla- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulay u buyuruk... iç buyurukı bəğ İrkin başlay u buyuruk bunca amı bəğlər kaŋım kağanka ertənü... [9, 338]- ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizcə... [9, 349]. Boyla sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Göytürk yazılan içərisində ilk dəfə Bilgə xaqan abidəsində və Tonyukuk abidəsinin birinci daşında "Boyla Bağa Tarkan" ifadəsi ilə rastlaşırıq. Clauson bu titulun kağana yaxın bir rütbə olduğunu qeyd edir. Le Coqun ikinci Turfan səfərində tapdığı orta farsca bir sənəddə Uyğur xaqanın ətrafındakı yüksək vəzifələr göstərilərkən "boyla tarkan" titulu da burada öz əksini tapır. Bu söz iki mürəkkəb titulun tərkib hissəsi kimi özünü göstərir: boyla bağa tarkan. boyla kutluk yargan. Birinci titulu Tonyukukdan başqa heç kəs daşmayıb, mənası isə "baş dövlət müşaviri" deməkdir. İkinci titulu isə Uyğur xaqanına xidmət edən Yağlakar kan ata adında bir qırğız daşıyır. Bu titulun mənası isə "xoşbəxt baş cəllad" deməkdir. N.Xudiyev bu sözün hakim, müşavir mənalarnı qeyd edir. "Qədim türk lüğəti"ndə isə bu sözün düyünləmək, bağlamaq mənalarnı göstərilir [11, 109].

Bağa- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulay u buyuruk... iç buyurukı bəğ İrkin başlay u buyuruk bunca amı bəğlər kaŋım kağanka ertənü... [9, 338]- ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizcə... [9, 349]. Bağa sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib. Bu söz bir neçə qəbilənin birləşməsindən əmələ gəlmiş siyasi təşkilatın başçısına verilən addır. Tonyukuk və Bilgə xaqan abidələrindən əlavə Terkin, Ongin, Süci abidələrində, Yenisey abidələrindən olan Kemçik- Cingak, Qara Bulun II abidəsində də bu titula rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar isə Boyla Bağa Tarkanın şəxs adı olduğunu göstərirlər. 948- ci ildə Çinə gedən Uyğur dövlətinin elçisi də bu titulu daşıyırdı. Bu söz monqol dilində "kiçik" mənasını verir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilinə bəxdiqda isə bu mənanın əksi olaraq yüksək vəzifə sahibi bildirən titulu olduğunu görürük.

Tarkan- ...Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarka, ulay u buyuruk... iç buyurukı bəğ İrkin başlay u buyuruk bunca amı bəğlər kaŋım kağanka ertənü... [9, 338]- ...Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər)... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizcə... [9, 349]. Tarkan sözü abidənin dilində üç dəfə işlənib. Bu titulların müxtəlif türk tayfalarında fərqli vəzifələri ifadə edir. Bu söz Göytürklərdə əsilzadələrə verilən ad, Uyğurlarda vəkil, nazir, X əsrdə Oğuzlarda subaşı vəzifəsinə yetirən şəxslərə verilən ad idi. Xəzərlərdə isə hökmdar tarkan titulu daşıyırdı. Bilgə xaqan abidəsində bu söz Tonyukukun titullarından biridir. Bundan başqa Ongin, İhe- Hoşotu, Süci, Eleğes abidələrində də bu titula rast gəlinir. Abidələrdən bu adı daşıyan şəxslərin hökmdar ailəsinə mənsub olmadığı anlaşılır. Bu titullar VIII- IX əsrlərdə Uyğur, Qırğız, Xəzər, Bulqar, Macar, X əsrdə Oğuz, XIV- XV əsrlərdə Osmanlı və Qaraqoyunlu dövlətlərində də mövcud olmuşdur. Göytürklər dövründə bu titulu daşıyan şəxslər yalnız döyüşlərdə iştirak edir və heç bir vergi vermirdilər. Kül tiğin abidəsindən məlum olur ki, tarkanlar buyuruklarla birgə xaqanın sol tərəfində dayanırdılar. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün arguca olduğu və islamıyyətdən əvvəl verilən bəyə bərabər bir ünvan olduğu göstərilir [3, IV, 508]. N. Xudiyev tarkanın vergi yığan məmur olduğunu qeyd edir [2, 79].

Nəticə. Qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsinin lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından biri də rütbə, titullar və vəzifə adlarıdır. Qədim dövr türk dövlətlərində geniş işlənmə dairəsinə malik olan rütbə, titullar və vəzifə adları orta əsrlərdə qurulan türk dövlətlərində də mövcudluğunu qorumuşlar. Abidənin dilində işlənmə rütbə, titullar və vəzifə adlarının əksəriyyəti türkmənşəlidir və islam dininin qəbulundan sonra da istifadə olunmağa davam edirlər. Abidənin dilində ən çox işlənmə titulları isə irkin, boyla, bağa, yabğu və tudundur. Bu söz qrupunun araşdırılması həm dilçilik, həm də tarixçilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfzəlxəddin Ə., Məmmədli Q. Türk savaşı sənəti. Bakı: Yazıcı, 1996, 174 s.
2. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidənin dili. Bakı 2015, 595 s.
3. Kaşqarı M. "Divani lüğət it türk". 4 cildə. I cild 512 s. IV cild (indeks) 752 s. Bakı: Ozan, 2006
4. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 375 s.
5. Odabası Z. "Türk devletlerinde kullanılan idari ünvanlar"
6. Prof. Dr. Donuk A. "Eski türk devletlerinde idari- askeri ünvan ve terminler", İstanbul 1998
7. Prof. Dr. Gülsensoy T. "Türkiye türkçesindeki türkçe sözlüklerin köken bilgisi sözlüğü". I cild, Ankara 2007, 1204 s.
8. Rəcəbli Ə. "Göytürk dilinin leksikası" II cild, Bakı: Nurlan, 2004, 427 s.
9. Rəcəbli Ə. "Göytürk dilinin leksikası" I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 567 s.
10. Tekin T. "Qədim türk yazısı abidələri" I cild, Bakı: Tonyukuk, İstanbul "Simurg" 1998, 128 s.
11. «Древнетюркский словарь». Л: Наука, Ленинград 1969, 676 s.

Açar sözlər: Bilgə xaqan, abidə, titullar, rütbə, vəzifə.

Key words: Bilga khagan, monument, title, rank, position

Ключевые слова: Билга хаган, памятник, титул, звание, должность

BİLGƏ XAQAN ABİDƏSİNDƏ RÜTBƏ, TİTUL VƏ VƏZİFƏ ADLARI

X ü l a s ə

Məqalədə qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənmə rütbə və vəzifə adları tədqiqatla cəlb edilmişdir. Abidənin dilindəki titullar, rütbə və vəzifə bildirən sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmaqla bərabər, az qismi isə türklərin qonşu dövlətlərlə olan hərbi və siyasi əlaqələri nəticəsində əcnəbi dillərdən keçmişdir. Bu sözlərin bəzilərinin islam dininin qəbul edilməsindən sonra qurulan türk dövlətlərində də eyni semantikada işlədilməsi diqqətimizi cəlb edir. Abidənin dilində bu sözlərin işlənmə miqdarı müəyyən edilmiş, sözlərin mənşəyi və semantikasi ilə bağlı qədim abidələrin materialları, tədqiqatçıların fikirləri ilə müqayisələr aparılmışdır. Rütbə, titullar və vəzifə adlarının tədqiqi qədim türklərin hərbi və dövlət strukturu barədə də aydın təəsvir yaradır.

RANK, TITLE AND POSITION NAMES IN THE MONUMENT OF BILGA KHAGAN

Summary

The title, rank and position names used in the Bilga Khagan monument, which is a monument of ancient Turkish writing, are in the research stage. The lives of those who speak about rank, position and duties in the language of the monument are taken from foreign languages of Turkish origin, which cooperate with the states of the minority Turkish people and have political relations. We can ensure that some of these words work in semantics at the same time in the Turkic states established after the adoption of Islam. The amount of processing of these words in the language of the monument is organized, and information on the origin and semantics of words, materials of past monuments, opinions of researchers are given. The study of titles, ranks and positions is clearly imagined in the military and state structure of the ancient Turkish people.

ЗВАНИЯ, ТИТУЛЫ И ДОЛЖНОСТИ В ПАМЯТНИКЕ БИЛГЕ КАГАРУ

Резюме

В статье исследуются титулы, звания и должности, использованные в памятнике Билга-кагану, одном из памятников древнетюркской письменности. Большинство слов на языке монумента, обозначающих звание, титул и положение, имеют турецкое происхождение, а небольшое количество прошло через иностранные языки в результате военных и политических отношений тюрков с соседними странами. Примечательно, что некоторые из этих слов используются в той же семантике в тюркских государствах, сложившихся после принятия ислама. Определена степень развития этих слов в языке памятника и проведено сравнение с материалами древних памятников и мнениями исследователей о происхождении и семантике слов. Изучение титулов, званий и должностей также дает ясное представление о военном и государственном устройстве древних тюрков.

Rəyçisi: prof. M.Ə.Məmmədov